

## De Hollandsche Schouwburg

door Edward van Voolen, conservator Joods Historisch Museum, Amsterdam (\*)

De Hollandsche Schouwburg is een van de belangrijkste monumenten van de Jodenvervolging in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit gebouw behoort samen met Museum Het Anne Frank Huis, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en Nationaal Monument Kamp Vught tot de vier belangrijkste Nederlandse 'lieux de mémoire' waar de Sjoa centraal staat. Van die vier plaatsen heeft de Hollandsche Schouwburg voor de joodse gemeenschap de grootste betekenis bij het gedenken van de Holocaust, getuige de gedenkplechtigheden op Jom HaSjoa en op 4 mei. Toch komt de Hollandsche Schouwburg niet voor in het vierde deel van het standaardwerk *Plaatsen van herinnering*, dat aan de twintigste eeuw gewijd is. Dat is des te vreemder omdat het hier gaat om het grootste nog bewaarde gebouw in zijn soort in Nederland, waar naartoe de meeste in Nederland woonachtige Joden verzameld zijn en vanwaar zij gedeporteerd zijn. Vlakbij het Auschwitz monument, het Verzetsmuseum, het voormalige Meisjesweeshuis, de Portugese Synagoge en het Joods Historisch Museum is het centraal gelegen in de hoofdstad, de stad waar nog steeds de meeste Joden wonen en waar nieuw joods leven opnieuw tot bloei is gekomen.

De door Cornelis Antonius Bombach (1857-1917) ontworpen Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan werd op 5 mei 1892 als Artis Schouwburg in gebruik genomen en ging twee jaar later als Hollandsche Schouwburg verder. Vlakbij de oude Amsterdamse JodenJodenbuurt gelegen, trok het theater veel joodse bezoekers. Na 40 jaar intensief gebruik werd het interieur van de Schouwburg in 1930 grondig gerenoveerd door architect Wolter Bakker.

Kort na het uitbreken van de oorlog ging de Duitse bezetter al tot anti-joodse maatregelen over om de joodse bevolking – destijds 140.000 - te isoleren: in oktober 1941, toen Joden uitgesloten waren van deelname aan het openbare en dus ook culturele leven, werd de naam Joodsche Schouwburg ingevoerd. Vanaf dat moment traden hier alleen Joden op voor een uitsluitend joods publiek. Dat duurde tot augustus van het volgende jaar toen de Schouwburg door de bezetter gevorderd werd als meld- en verzamelplaats voor Joden op weg naar hun deportatie. In de Schouwburg wachtten vele honderden Joden soms weken lang op verder vervoer, meestal via Westerbork naar de vernietigingskampen in oost Europa: gezinnen samen met hun kinderen, die voordien gescheiden waren ondergebracht in de tegenovergelegen Crèche aan de Plantage Middenlaan 31. Op 19 november 1943 wordt de *Umschlagplatz* Plantage Middenlaan gesloten na het laatste transport van Joden die zijn opgepakt uit de onderduik. Het theater, van aanvang aan ongeschikt voor de perverse nieuwe functie, was letterlijk en figuurlijk uitgeleefd.

### Na de oorlog

De toekomstige functie van het gebouw was jarenlang een bron van controverse. Even leek het alsof de Hollandsche Schouwburg opnieuw in gebruik genomen zou worden. Nog tijdens de oorlog, op 5

juni 1944, werd het voormalige amusementspaleis door de bezetter verkocht aan twee fabrikanten uit Deventer die de zaal voor voorstellingen en concerten te huur aanboden. Toen de eigenaar in 1946 toestemming vroeg het tot dan toe besloten Piccadilly Theater als openbaar theater of bibliotheek te exploiteren, barstten protesten los. Pamfletten en artikelen van onder anderen Jacob Soetendorp (1914-1976), toen redacteur van het *Nieuw Israelietisch Weekblad*, en de socialist Sam de Wolff (1878-1960) leidden in 1946 tot oprichting van een breed samengesteld Comité Hollandsche Schouwburg, onder erevoorzitterschap van Prins Bernhard. Binnen een jaar was het benodigde geld voor de aankoop bijeen – de eigenaar was echter pas twee jaar later bereid het pand af te staan. Het Comité, waarin ook prominente Amsterdammers als dominee Johannes Jacobus Buskes (1899-1980), pastoor Willem Nolet (1885-1965) en opperrabbijn Justus Tal (1881-1954) zitting hadden, droeg het gebouw vervolgens in 1950 over aan de Gemeente Amsterdam, op voorwaarde dat het gebouw gedurende 25 jaar ‘niet voor doeleinden van vermaak te bezigen en er een ruimte in te reserveren tot het inrichten van een ‘chapelle ardente’ – een rouwkapel. Het zou nog enkele jaren en talloze onuitgevoerde plannen duren voordat de Amsterdamse gemeenteraad in november 1958 besloot het gebouw in te richten als ‘algemene herdenkingsplaats.’ In het kielzog van de sanering van de voormalige Jodenbuurt – de huizen waren tijdens de Hongerwinter van hout beroofd en tot ruïnes vervallen – was het bouwvallige interieur van de Schouwburg al eerder gesloopt.

Op 4 mei 1962 – 70 jaar na de opening van het theater – kon burgemeester Gijs van Hall (1904-1977) de door architect Johannes Leupen (1901-1985) ontworpen herdenkingsplaats plechtig inwijden. Aan het einde van de binnenplaats is tussen de muurresten van het voormalige toneel, een obelisk van basaltlava op een liggende davidsster geplaatst. Op de achterwand van gepolijst hardsteen staat een door typograaf Sem Hartz (1912-1995) vormgegeven tekst in het Hebreeuws en Nederlands met de woorden: ‘ter herinnering aan hen, die van deze plaats werden weggevoerd 5700 – 5705/ 1940-1945.’ Obelisk en tekst zijn nog steeds aanwezig. Dat geldt niet voor de inmiddels weer gesloopte kleine gedenkruijme, de ‘chapelle ardente’, een ingetogen ontwerp van architect Léon Waterman (1912-1988), waarin drie zuilen vader moeder en kind moesten symboliseren en cactussen de staat Israël als ‘belofte, een levend teken van Israëls nieuwe toekomst.’ In die ruimte bevond zich een door Otto Treumann (1919-2001) vormgegeven Bijbelcitaat in Hebreeuws en Nederlands: ‘Mijn ziel druip van kommer, richt mij op naar Uw woord’ (Psalm 119, 28). Het religieuze accent werd gevormd door een kleine bronzen eeuwig brandende lamp, met alleen een Hebreeuwse tekst: ‘Het licht van de Heer is de ziel van de mens’ (Spreuken 20, 27). Het bord op de buitenmuur, met de tekst ‘Herdenkingsplaats van de in 1940-1945 gevallen Joodsche landgenoten’ werd in 1965 veranderd en aangevuld met ‘en niet meer teruggekeerde’ – beide formuleringen verhulden evenwel de ware toedracht: vermoord door toedoen van aanwijsbare daders en hun medeplichtigen.

Dit terughoudende monument liet weinig voelen van de heftige discussies rond het Eichmann proces (1960-‘61) en de expliciete studies over de Jodenvervolgning in Nederland door Jacques Presser (op 22 april 1965 gaf Presser in de Schouwburg zijn eerste exemplaar van *Ondergang* aan Van Hall)

en Lou de Jong, die veel emoties losmaakten. Elke specifieke verwijzing naar het lot van de Joden ontbrak in de Schouwburg, zoals er in de samenleving nauwelijks ruimte was voor de verhalen van de teruggekeerde Joden, laat staan voor de plaatsen waar zich de drama's hadden afgespeeld. Zo werd het Achterhuis waar de familie van Anne Frank was ondergedoken in 1956 maar ternauwernood van de slopershamer gered, en pas in 1960 als museum opengesteld. Waarom het allemaal zolang had moeten duren? Er heerste, in de woorden van Frank van Vree, jarenlang 'stilte rond de *Endlösung*' als gevolg van de eisen en energie die de wederopbouw van het land stelde, terwijl ook de joodse gemeenschap liever dankbaarheid jegens en solidariteit met de Nederlandse bevolking benadrukte, ten koste van het eigen verhaal. Aandacht voor het gebrek aan naoorlogse opvang van de joodse slachtoffers en voor de verdringing van oorlogsherinneringen is pas van recenter datum.

### De Joodse omgang met herinnering

Het zich herinneren staat centraal in het Jodendom en verwijst niet alleen naar 'gedenken' alleen, maar ook naar 'handelen' en 'doen'. Al in de Bijbel blijkt duidelijk dat herinneringen selectief zijn: niet alles wordt vastgelegd in de heilige boeken. Kenmerkend voor het Jodendom (en ook het christendom en de islam) is het gemeenschappelijk herinneren van het verleden op een speciale wekelijks of jaarlijks terugkerende dag, in huiselijke of synagogale kring. De joodse traditie memoreert niet alleen Bijbelse gebeurtenissen, zoals de Uittocht uit Egypte op Pesach (joods Pasen) of de verwoesting van de Tempel, maar ook de JodenJodenvervolgingen tijdens de kruistochten: dat gebeurt op Nieuwjaar en Grote Verzoendag. Tijdens speciale dodenherdenkingen op de joodse feestdagen worden deze en andere vervolgingsslachtoffers herdacht, waartoe vele gemeenten over een 'memorboek' met namen beschikken. Waar het op het Bijbelboek Ester gebaseerde Poeriem (Lotenfeest) de bevrijding uit de handen van de JodenJodenhater Haman viert, dienen 'tweede poeriem's' ertoe om recentere, locale bevrijdingen te vieren. Tenslotte bestonden er tot niet zo lang geleden plaatselijke of zelfs persoonlijke speciale vastendagen om catastrofes te markeren binnen een stad of de eigen familie. Het allerbelangrijkst was echter de jaarlijkse cyclus van lezingen uit de Tora (de eerste vijf Bijbelboeken), waarin de telkens terugkerende thema's van onderdrukking en bevrijding de rabbijnen voldoende kapstok boden in woord en geschrift te verwijzen naar de eigen tijd.

Als gevolg van de Emancipatie van de Joden in de vroege 19<sup>e</sup> eeuw maakte geloof plaats voor geschiedenis, en (heiligen van) tijd voor (heiligen van) plaats. Duizenden jaren lang had het Jodendom geïnterpreteerde en geactualiseerde 'tijd' (sabbat en feestdagen) voorrang gegeven boven 'plaats'. Een goed voorbeeld is de Tempelberg in Jeruzalem: voordat de staat Israël in 1967 het oostelijke stadsdeel veroverde, bevond de nog resterende westelijke buitenmuur, de 'klaagmuur', zich in een smalle steeg in de oude stad, een plek die alleen door vrome joodse pelgrims werd bezocht. Pas in de jaren zeventig werd het belang van die plaats gemarkeerd met een enorm plein met een openluchtsynagoge. Toen pas zijn ook de tombes van Rachel in Bethlehem, de rabbijnengraven in Safed en Tiberias, alsmede de tombes van de patriarchen in Hebron, ooit bedevaartsoorden voor de vromen, religieuze en politieke

twistappels geworden. Tweeduizend jaar hebben rabbijnen het belang van een joodse staat in Israël ondergeschikt gemaakt aan het joodse leven buiten het Bijbelse land. Zij kozen ervoor het verlangen naar Zion (Israël) virtueel te realiseren, en wel 'thuis' in de diaspora (de verstrooiing).

Als gevolg van de Emancipatie van de Joden in de vroege negentiende eeuw maakte geloof plaats voor geschiedenis, en (heiligen van) tijd voor (heiligen van) plaats. Duizenden jaren lang had het Jodendom geïnterpreteerde en geactualiseerde 'tijd' (sabbat en feestdagen) voorrang gegeven boven 'plaats'. Een goed voorbeeld is de Tempelberg in Jeruzalem: voordat de staat Israël in 1967 het oostelijke stadsdeel veroverde, bevond de nog resterende westelijke buitenmuur, de 'klaagmuur', zich in een smalle steeg in de oude stad, een plek die alleen door vrome joodse pelgrims werd bezocht. Pas in de jaren zeventig werd het belang van die plaats gemarkeerd met een enorm plein met een openluchtsynagoge. Toen pas zijn ook de tombes van Rachel in Bethlehem, de rabbijnengraven in Safed en Tiberias, alsmede de tombes van de patriarchen in Hebron, ooit bedevaartsoorden voor de vromen, religieuze en politieke twistappels geworden. Twee duizend jaar hebben rabbijnen het belang van Israël ondergeschikt gemaakt aan het joodse leven buiten het Bijbelse land. Zij kozen ervoor het verlangen naar Zion (Israël) virtueel te realiseren, en wel 'thuis' in de diaspora (de verstrooiing).

Onder invloed van de moderniteit gingen Joden anders tegen hun verleden aan kijken en begonnen zij hun plaats in de samenleving openlijk op te eisen. Zij traden naar buiten met monumentale synagogen en musea waarin zij hun bijdrage aan de samenleving onderstreepten. De uitstraling van deze joodse musea bleef beperkt tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw toen joodse musea van ongeëvenaarde omvang en indrukwekkende museologische kwaliteit in Amsterdam (1987), Frankfurt am Main (1988), Wenen (1993), Parijs (1998), Berlijn (2001) en München (2007) hun poorten openden, stuk voor stuk op een toplocatie, en waar het nieuwbouw betrof, door prominente architecten gebouwd. Pas toen beschikten Joden over voldoende zelfvertrouwen om hun geschiedenis zelf ter hand te nemen. Die geschiedenis wordt chronologisch gepresenteerd en niet cyclisch zoals eeuwenlang traditie was in de synagoge. 'Plaats' heeft het volledig overgenomen van 'tijd' en geschiedenis vervangt religie als arbiter en referentiepunt voor Joden.

De echte, authentieke plaats, de fysieke ruimte, is voor seculiere en inmiddels ook voor religieuze Joden steeds belangrijker geworden. Die omslag is het meest dramatisch waar het de plaatsen van vernietiging betreft: direct na de Tweede Wereldoorlog piekerde geen jood erover de voormalige concentratiekampen in Duitsland en Oost-Europa te bezoeken, zijn dat nu reisdoelen voor Joden geworden op zoek naar hun wortels, op zoek naar de plaats waar 'het', de massavernietiging, gebeurde. Gedenkplaatsen herinneren hen aan hun tragische en incidenteel heroïsche verleden en versterken hun overtuiging van "nooit meer", of dragen bij aan een sterkere joodse (of Israëliëse) identiteit. Het zijn bedevaartsoorden geworden, waar het "kaddiesj", het dodengebed, op verzoek of tegen betaling, door een specialist wordt gelezen. Terwijl in de Verenigde Staten en Israël holocaustmusea en -monumenten ontstonden vanuit een joodse behoefte om contact te maken met deze dramatische fase van de geschiedenis - het United States Holocaust Memorial Museum

prominent midden in Washington D.C. (1986-1993) en het geheel vernieuwde Nationale Holocaustmonument en -museum Yad Vashem in Jeruzalem (1997-2005) - was de val van de Muur in 1989 in Europa de aanleiding om holocaust gerelateerde lieux de mémoire geleidelijk in professionele gedenkplaatsen en musea te veranderen. In het keilzog daarvan breidde het Amerikaans joodse toerisme zich in de jaren '90 uit naar de plaatsen van vernietiging en zijn ware pelgrimages ontstaan naar de concentratiekampen in Oost-Europa, zoals eerder en nog steeds naar het Anne Frank Huis in Amsterdam. De *marches of the living* van overlevenden, maar vooral hun (klein)kinderen naar Auschwitz, zijn ook in Europa een begrip geworden. Binnen dat ideologische kader past de hernieuwde interesse voor de Hollandsche Schouwburg.

### De Hollandsche Schouwburg als herinneringsplaats

Hedendaagse joodse identiteit zoekt een balans tussen de moderne behoefte om een specifieke plaats te bezoeken en daar herinneringen op te roepen enerzijds en het klassieke rabbijnse 'heiligen van tijd' in de vorm van een ritueel anderzijds. De namen van de slachtoffers staan niet meer in het *memorboek* van weleer, maar zijn tastbaar en voor iedereen zichtbaar op een muur aanwezig, of via moderne media oproepbaar. *Kaddiesj*, het traditionele dodengebed is (virtueel) beschikbaar en is niet meer van de aanwezigheid van tien religieus volwassenen mannen afhankelijk. De Hollandsche Schouwburg in het hartje van wat eens joods Amsterdam was, is de laatste decennia steeds meer zo een plaats geworden. Die omslag heeft zich in de jaren '80 voltrokken, toen de inmiddels volwassen naoorlogse joodse generatie naar een concretere vorm van herdenken zocht van de ruim honderdduizend joodse slachtoffers van de Sjoa in Nederland.

Even leek de val van de Muur in 1989 en de hereniging van Duitsland het 'einde van de geschiedenis' en daarmee zo vreesden velen, het einde van de herinneringscultuur in te luiden, maar het tegendeel bleek het geval. Judith Belinfante, de toenmalige directrice van het Joods Historisch Museum richtte in 1992 de Stichting Hollandsche Schouwburg op met het doel de betekenis van dit gebouw aan een jonge generatie uit te leggen. Een expositie - op de eerste etage - brengt aan de hand van films, foto's en documenten (zonder enig bijschrift) concreet in beeld wat er in en rondom de Schouwburg gebeurd is. De leegte ontstaan door de massamoord, werd het dragende thema van de nieuwe inrichting van de binnenruimte, die nu weer enige associatie oproept met de theaterzaal, en van de gedenkrimte waarin alle 6700 familienamen zijn aangebracht. Architect Roy Gelders tekende voor het ruimtelijke herinrichting van het terrein, en Monique Rietbroek, Jan Vonk en Victor Levie voor de inrichting van de expositie en de grafische vormgeving. De werking van de Schouwburg is sterk: het gevoel in een weliswaar afwezig theater te staan, omringd door rafelige muren, bomen, vogels en geluiden uit belendende percelen creëert een sfeer die aanzet om samen of als individu te willen gedenken. Hier wordt de leegte, de absentie van joods leven lijfelijk ervaren, op een manier die herinnert aan Christian Boltanski's Lege Huis (Berlijn 1991), Micha Ullman's Bibliotheek (Berlijn 1996) of Daniel Libeskind's Holocaust toren in het Joods Museum van Berlijn (2001).

Deze verandering past enerzijds in het kader van het toegenomen zelfbewustzijn binnen de joodse gemeenschap en anderzijds in een wereldwijde tendens om de Sjoa een meer prominente plaats te geven binnen de nationale en de joodse geschiedenis. Deze tendens is na de val van de Berlijnse muur en de ineenstorting van de Sovjet Unie ook elders zichtbaar geworden: in Berlijn werd in 2004 het door Peter Eisenman ontworpen Denkmal für die ermordeten Juden Europas ingewijd, en in Parijs werd in 2005 het Mémorial de la Shoah heropend met een wand met de namen van 76.000 Joden. De kalender werd door de Verenigde Naties in 2005 officieel verrijkt met de International Holocaust Remembrance Day op 27 januari (die in Amsterdam al veel langer als dag van de bevrijding van Auschwitz wordt herdacht), terwijl de Rijkspogromnacht (8-9 november 1938) in beginsel herdacht wordt bij het monument voor het Joods Verzet op het Waterlooplein.

### De Hollandsche Schouwburg vandaag

Inmiddels bestaan er plannen om de monumentalisering van de Hollandsche Schouwburg verder gestalte te geven. Dankzij de expositie en educatieve programma's heeft het gebouw zich de laatste decennia uit de anonimiteit losgemaakt, en is voor Joden en niet-Joden geleidelijk tot dé centrale gedenkplaats geworden voor de slachtoffers van de Sjoa. Het Joods Historisch Museum streeft ernaar in het de Schouwburg, de slachtoffers een gezicht te geven en het hele verhaal te vertellen van de Sjoa: van vervolging, deportatie en vernietiging, tot wederopbouw en rechtsherstel. Daarmee is al begonnen in de vorm van het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland, een database die de mogelijkheid biedt zo veel mogelijk informatie over de slachtoffers te verzamelen, zodat ze letterlijk een gezicht krijgen: foto's, levensbeschrijvingen, documenten en objecten. Ook zijn alle adressen gekoppeld aan de namen, zodat de bezoeker van de site een virtuele wandeling kan maken door de straat, of de stad waar het slachtoffer gewoond heeft. De wand met 6700 familienamen van de 104.000 tijdens de oorlog vermoorde Joden is met een 'Ikpod' verbonden aan de database van het Digitaal Monument.

Een voortdurende vorm van gedenken en herinneren waarmee het vertellen over de Sjoa niet langer ophoudt bij de transporten naar de concentratiekampen, zal als een van de uitgangspunten dienen voor de vernieuwing van de Hollandsche Schouwburg. Nergens in Nederland wordt immers het hele verhaal van de Sjoa verteld – dat zou moeten gebeuren in een Sjoa-museum, waarvoor de Hollandsche Schouwburg de aangewezen plek is. De Schouwburg onderscheidt zich daarmee van Museum Het Anne Frank Huis dat primair gewijd is aan het verhaal van één persoon, en het Herinneringscentrum in voormalig doorgangskamp Westerbork, dat het verhaal van de Sjoa vertelt met dit kamp als uitgangspunt. Het nationale monument in het voormalige SS-concentratie kamp Vught legt zich toe op de geschiedenis van dat kamp en bevat een gedenkruimte van architect Felix Claus (2002). De Schouwburg, die onder de directie van het Joods Historisch Museum valt, beschikt dankzij het Museum over een unieke en ook digitaal goed toegankelijke collectie oorlogsdocumenten. Het kan beschikken over tweeduizend Nederlandse getuigenissen uit de *Survivors of the Shoah Visual*

*History Collection* van Steven Spielberg. Een nieuw Sjoa-museum, met vaste en wisselende exposities en een gedenkruimte waardoor de slachtoffers een naam en een gezicht krijgen. Daarmee verwerft deze specifieke plaats van herinnering een nieuwe concrete dimensie. Elke vorm van herinneren is steeds aan verandering onderhevig, en ontwikkelt zich van een naamloze abstractie tot een concreet verhaal, dat telkens nieuwe generaties ertoe aanzet om aan de hand van het specifieke voorbeeld van de Sjoa, na te denken over de gevolgen van vooroordeel en racisme in de wereld van nu.

Literatuur:

Th. Bank (e.a., red.), *Plaatsen van Herinnering, Nederland in de 20e eeuw*, Amsterdam 2005

Judith Belinfante, e.a., *Jodenvervolging in Amsterdam 1940-45. Brochure bij de tentoonstelling in de Hollandsche Schouwburg*, Joods Historisch Museum, Amsterdam 1993

Rachida Chaouqui, *De Hollandsche Schouwburg 'Een bedrijf in drie aktes'*, ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam 2009

Annemiek Gringold, *De Hollandsche Schouwburg*, AOREeks nummer AO2813, Lelystad 2004

Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*, Den Haag 1997

Martin Harlaar en Jan Pieter Koster, *Stilstaan bij de oorlog. De gemeente Amsterdam en de Tweede Wereldoorlog 1945-1995*, Bussum 1995

J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1999

Moshe Safdie, Joan Ockham (et al.), *Yad Vashem: Moshe Safdie, Architecture of Memory*, Baden 2006

Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*, Groningen 1995

Edward van Voolen, *Joodse kunst en cultuur*, Zutphen 2006

Yosef Hayim Yerushalmi, *Jewish History and Jewish Memory*, Seattle 1982

James Young, 'Jewish museums, Holocaust Museum, and Questions of National Identity' in: A. Sachs en E. van Voolen (ed.), *Jewish Identity in Contemporary Architecture*, Munich etc. 2004, p. 42-55

Websites: [www.hollandscheschouwburg.nl](http://www.hollandscheschouwburg.nl)      [www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten](http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten)  
[www.joodsmunument.nl](http://www.joodsmunument.nl)

(\*) tekst grotendeels gebaseerd op het gelijknamige essay van Edward van Voolen in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (redactie), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam, Uitgeverij Bert bakker 2010, p. 225-233